

P. KOCSIS RÉKA

„Jó mondás ez”

– Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben

Bevezetés

A tanulmány az ómagyar nyelvű, a XV–XVI. századból fennmaradt kódexek azon marginálisaival foglalkozik, amelyeket nem a későbbi használók, hanem maguk a szövegeket másoló scriptorok hagytak a margókon. A másolók ilyen jellegű tevékenységét az egyes kódexkiadások előszavai esetenként említik, de az összes scriptori marginális áttekintése, és az így egyben látható anyag értékelése eddig nem történt meg. Az írás első felében a gyűjtött anyagot csoportosítva mutatom be, és összevetem a középfangol anyag marginálisaiival, második felében pedig alaposabban elemzem néhány scriptor munkáját. A teljes gyűjtemény a függelékben kapott helyett.

Kutatásom az itthon is egyre népszerűbb margináliskutatás nevű irányzat célkitűzéseire és módszereire igazodik, valamint szorosan kapcsolódik a scriptoroknak a szövegek végén tett megjegyzéseit, vagyis kolofónjait áttekintő és rendszerező írásomhoz.¹

A téma elhelyezése:

a marginálisok szerepe és jelentősége a középkorban

A könyvlapok külalakjának alakulása során fontos állomás volt, amikor a XI–XII. század fordulóján a tudományos szövegek mellett a lapszéleken megjelent az ún. *ordinatio*. Ez olyan rendszer, amely az olvasásnak és a szöveg megértésének a folyamatát könnyebbé és hatékonyabbá igyekezett tenni: egy struktúra, váz a margókon, segítő az olvasók tájékozódását a szövegben, mint például szerzők megnevezése, az érvelés menetének a jelzése és hasonlók.² Mindez természetesen kezdetben latinul történt, de pár

---

¹ P. Kocsis Réka (2018), „Az ki írta, egy Ave Máriát kér” – Kolofónok az ómagyar kódexekben. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 1917. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, I.) 119–137.

² A témáról részletesen lásd Malcolm B. PARKES, (1976), The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book. In Jonathan James Graham ALEXANDER, Margaret T. GIBSON (eds.) (1976), *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt.* Oxford, Clarendon Press. 115–141.

évszázad múlva az anyanyelvű szövegek mellett is megjelent, a XIV. századra pedig az olvasók már annyira igényelték, hogy ha a másoló nem látta el ilyenekkel a szöveget, maguk egészítették ki.³

A nemzetközi gyakorlatok fényében a kéziratok, kódexek előállítása során különböző minőségű és feladatkörű scriptorokról van tudomásunk, akik a szöveget és kinézetét megszürték, és a megrendelőnek vagy az olvasóközönségnek összeállították. Az ilyen felügyelő másolók, korrektorok, annotátorok, szerkesztők, illusztrátorok feladata volt az olvasó vagy megrendelő helyett dönteni a másolásról, illusztrálásról, szerkesztésről, korrigálásról és a szöveg megjegyzeteléséről.⁴ Lehettek tehát olyan másolók, akiknek kifejezetten ilyen segítő jegyzetek előállítása volt a feladata. Ezek a jegyzetek aztán később továbbmásolódtak a kötetekkel. Nem valószínű, hogy a magyar kolostori másolóműhelyekben számolni kell a munkakörök ilyen megoszlásával, habár bizonyos csoportmunka nyomai kirajzolódnak (vö. pl. a Nyulak szigeti scriptóriumot⁵).

A vizsgált anyag: az ómagyar kódexek és marginálisai

Az ómagyar korból negyvennégy, zömmel a XV–XVI. század fordulóján készült kódex maradt ránk. Ezeket az első nagyobb terjedelmű – könyv méretű – nyelvemlékeket a kolostori reformok és az ezek nyomán megjelenő, anyanyelvű szövegek iránti igény hozta létre. Ebből fakadóan tematikailag mind egyházi jellegűek: bibliai szövegek fordításai, különösen is a zsoltároké, valamint imádságos könyvek, szentek életét, legendákat, példákat, prédikációkat tartalmazó kéziratok és néhány rendtartás.

A scriptori és a későbbi kezek marginálisai eltérő jellegűek. Míg a későbbi olvasóké befogadás-, könyv- vagy nyelvtörténeti kérdésekre világíthatnak rá, a scriptorok ilyen jellegű tevékenysége más és többértű. A scriptorok ugyanis „köztes lények”: hivatásukból fakadóan médiumok, szócsövek, akik – elvileg pontosan – igyekeznek egy másik szöveget reprodukálni és ahhoz esetenként magyarázó, segítő, eligazító megjegyzéseket fűzni, ugyanakkor

³ Christine Marie SCHOTT (2012), *Intimate Reading: Marginalia in Medieval Manuscripts*. PhD Dissertation, University of Virginia. 8–10.; Parkes 1976:135.

⁴ SCHOTT 2012:9; Kathryn KERBY-FULTON (2001), Introduction. *The Medieval Professional Reader and Reception History, 1291–1641*. In Kathryn KERBY-FULTON, Maidie HILMO eds. (2001), *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe, and Gower*, Victoria, B.C., Canada. (English Literary Studies University of Victoria, 8.)

⁵ HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128. 196–205.

ők saját szövegük első olvasói is⁶, akik adott esetben – a későbbi könyvhasználókhoz hasonlóan – reagálnak is a másolt szövegekre. Horváth János megfogalmazásában: „a leíró (...) írás közben a legkülönfélébb megjegyzésekkel kíséri, szakítja félbe a szöveget; úgy érzi, ő az, aki a szöveg által olvasójához szól, ennél fogva szól is hozzá valósággal, a maga személyében. (...) Ők az általuk leírt szövegnek egyszersmind első olvasói s reájuk gyakorolt hatását nemegyszer élénk visszhanggal kísérik”⁷. Ez az első (vissza) olvasás jelent egyrészt önjavítást, „hibajavítást” (a hangjelöléstől a mondat szerkezetig), amelyek tipikus megjelenési helye a szövegköz. A scriptorok hibajavításainak rendszerét, és az ezekből levonható tanulságokat az elmúlt években Haader Lea munkája⁸ nyomán ismerhettük meg. Az olvasás másik szintjén pedig a scriptorok magára a szövegre is reflektálhatnak, ahogy erre a Horváth János-idézet is utal. A reflexiók is nagyon sokfélék lehetnek: a szövegértést segítő megjegyzésektől az egészen személyes hangvétellükig.

A fennmaradt 44 kódexből húszban találunk a margókon másolóktól származó bejegyzést. Mivel két ilyen kódex scriptora azonos, ezért 19 scriptort tudunk bevonni a vizsgálatba. A bejegyzések kódexek, illetve scriptorok szerinti eloszlása igen egyenetlen: van olyan scriptor, aki csupán egyetlen bejegyzést vagy grafikus jelet (manikulát) hagy hátra, de olyan is, aki szisztematikusan jegyzetel végig szövegegyeségeket. A típusok szempontjából az egy-egy bejegyzés is értékes információ, míg a sokat jegyzetelők tevékenysége a scriptori profilokhoz is hozzáad. Összesen nagyjából 120–150 marginálist elemezhetünk. Az ingadozás oka, hogy egyes típusok (például a manikulák vagy az őrszalagok – részletesen l. az anyag bemutatásánál) csak lazán kapcsolódnak az anyaghoz.

Az anyaggyűjtés a későbbi használók által hátrahagyott marginálisok gyűjtésével párhuzamosan történt. A gyűjtés során a kódexek jó minőségű digitálizált változatait, ezek hiányában pedig az eredetiket használtam.

⁶ HORVÁTH János (1931/1988), *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 130.

⁷ HORVÁTH 1931/1988:130.

⁸ Vö. HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szempontból. *Magyar Nyelvőr* 133. 48–65.; HAADER Lea (2012), A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben. In BALÁZS Géza, VESZELSZKI Ágnes (szerk.) (2012), *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság. 143–149.; HAADER Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról: Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd (szerk.) (2014), *Elmélet és módszer: Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 87–103.; HAADER Lea (2017), Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.) (2017), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–108.

A scriptori tinták szerencsére általában nem halványodnak el úgy, mint a későbbi bejegyzőkéi, és jellemzően nem is kaparja ki őket senki (szemben a későbbi bejegyzők munkáival). Ez arra is utal, hogy a másoló keze nyomaként, a kötet részeként kezelik őket. A marginálisok legtöbb esetben a kiváltó főszöveg nélkül nem, vagy csak nehezen értelmezhetők, így a gyűjtés és közlés során is egyaránt figyelembe vettem azokat.

Módszertani kérdések

A scriptori marginálisokkal kapcsolatban több módszertani probléma is felmerül. Az első és legélesebb, hogy ezek vajon valóban az adott másoló saját megjegyzései-e, a szövegek másolása-olvasása során spontán módon keletkeztek-e, vagy már a mintapéldányok is tartalmazták őket, és a scriptorok csak továbbmásolták. A nemzetközi gyakorlatból számos olyan példát ismerünk ugyanis, hogy egy-egy marginális a másolás során – tévedésből – akár a főszövegbe is bekerül, és a szöveg úgy hagyományozódik tovább. Ritka esetben árulkodó lehet a marginális hangjelölése. Ilyen például a zsolnárokat tartalmazó Apor-kódexben egy lapalji, feltehetően a másoló által „spontán” bejegyzett rubrumos fohász, ahol az egyébként mellékjeles helyesírással író scriptor a főszöveg gyakorlatától eltérően betűkapcsolatokat használ: *Az zsonyjonk Maria ymagy bynessekerth* (AporK. 59).⁹ Ez a példa azonban inkább szerencsés véletlen, és az esetek többségében nem nagyon találunk fogódzókat a marginális szerzőségére vonatkozóan. Ezért én – a probléma jelzésével – a továbbiakban az egyes másolók által hátrahagyott marginálisokra saját bejegyzésként utalok, megengedve és észben tartva, hogy valójában másolatról is szó lehet.

Kevésbé éles kérdésként, de felmerül, hogy hol húzható meg a határ a marginálisok és a kolofónok között. A későbbi bejegyzők vizsgálatakor – egy tágabb definíció¹⁰ értelmében – marginálisnak tekintek minden bejegyzést, amely a margókon, vagy a könyv más üres részein szerepel (féllapok, előzéklapok, kötéstábla). A másolók által bejegyzett önálló szövegtermékek jellemző előfordulási helye a margó és a szövegegységek vége. Mivel azonban olykor kifejezetten kolofón szerepű és tematikájú szövegek

⁹ Bővebben lásd: HAADER Lea, KOROMPAY Klára (2014), A kódex scriptorai és helyesírásuk. In HAADER Lea, KOCIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf (szerk.) (2014), *Az Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest–Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi Magyar Kódexek 33.) 61–80; 67.

¹⁰ William H. SHERMAN (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. xi.

is kerülhetnek a margókra (pl. Érsekújvári kódex 544.), ezért az ilyen esetekben nem szigorúan az elhelyezkedés, hanem a szövegtípus nyújtotta egyéb analógiák mentén döntöttem.¹¹

A kutatók számos szempont és módszer szerint csoportosítottak már marginálisokat.¹² Az anyag heterogenitása és a vizsgálati szempontok sokszínűsége miatt egyelőre egy általános, átfogó csoportosítás kidolgozása nem tűnik reálisnak.¹³ Így magam is eredményesebbnek tartottam egy, a gyűjtött anyag belső logikája által kínált csoportosítás kialakítását. Hasonló kategorizációt¹⁴ – mint már említettem – a későbbi bejegyzők marginálisai alapján is készítettem, amellyel az anyag hasonlóságai és összefüggései miatt vannak ugyan átfedések, de a felosztás teljes mértékű átvétele a jelen gyűjtemény kisebb mérete és kevésbé összetett volta miatt nem lett volna indokolt. A nemzetközi párhuzamok miatt ez esetben Kathryn Kerby-Fulton csoportosításából¹⁵ vettem át elemeket. Ő a marginálisok elméleti kérdései mellett a közé pangol (XIV–XV. század) vernakuláris művek scriptorainak anyagával foglalkozott behatóbban, így rendszerezése az általam ismert kategorizációk közül mind időszak, tematika és anyanyelvűség tekintetében is legközelebb áll az anyaghoz.¹⁶ Teljes átvétel azonban – a túl sok üres, valamint hozzáadott kategória miatt – nem lett volna célszerű, így a fő rendezési elveket nem, de alkategóriákat – a későbbi összevethetőség miatt – átemeltem.

¹¹ A kérdérről és a kolofónok szerzőségi dilemmáiról bővebben lásd P. Kocsis 2018.

¹² Erről bővebben lásd P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlék-kódexekben. *Magyar Nyelv* 113. 42–58; 45–47.

¹³ Schiegg beszédaktusok mentén készült csoportosítása (Markus SCHIEGG (2016b), How to do things with glosses. Illocutionary forces in the margins of medieval manuscripts. *Journal of Historical Pragmatics* 17. 55–78.) talán betöltheti ezt a célt, ez azonban a tartalom, használat és funkció szempontjából további alkategóriák létrehozását kívánja meg, ezzel tulajdonképpen egy még újabb besorolást hozva létre az öt emyő kategória alatt.

¹⁴ P. Kocsis 2017.

¹⁵ Kathryn KERBY-FULTON (1999), The Professional Reader as Annotator. In Kathryn KERBY-FULTON, Denise L. DESPRES eds. (1999), *Iconography and the Professional Reader. The Politics of Book Production in the Douce Piers Plowman*. Medieval Cultures 15. Minneapolis–London, University of Minnesota Press. 68–91.; 76kk; Kathryn KERBY-FULTON (2012), Professional Readers at Work. Annotators, Editors and Correctors in Middle English Literary Texts. In Kathryn KERBY-FULTON, Maide HILMO, Linda OLSON (eds.) (2012), *Opening Up Middle English Manuscripts. Literary and Visual Approaches*. Ithaca–London, Cornell University Press. 207–244.; 209–214.

¹⁶ Sajnos területileg és kultúrtörténetileg közelebbi anyagról (például német vagy olasz nyelvterületről) nincsen tudomásom.

*Az ómagyar kódexek scriptori marginálisainak típusai
és a nemzetközi kitekintés*

Scriptori marginálistípusok

Az alfejezet célja az anyagra való távlati rátekintés, ezért a gyűjtött anyagot a létrejött csoportok mentén mutatom be. Az 1. számú táblázat a tartalmi típusokat és azok eloszlását tartalmazza. A típusokat csupán egy-egy kiragadott példa szemlélteti, a teljes példatár a függelékben található. Az öt nagy gyűjtőkategória szervező elve a főszöveghez való viszony, illetve bizonyos irodalmi funkciók. Továbbá összesen 15 alcsoporttal számolhatunk. A legnépszerűbb csoportok a fohászok (9 scriptor, 21 példa), a témamejelölés (6 scriptor, 12 példa), a tagolás különféle módjai (5 scriptor, 9 példa), és az intelmek, tanácsok, felszólítások (5 scriptor, 8 példa). Kiemelkedően sok esetben találkozunk még forrásmegjelöléssel (22 példa) és a szerzőség megjelölésével (23 példa), ezek azonban zömmel egy scriptor szövegeiben fordulnak elő.

1. táblázat

Az ómagyar kódexek scriptori marginálisainak típusai és eloszlása
(Csillaggal megjelölve a Kerby-Fulton-féle kategóriák.)

Típus	Scriptorok száma	Példák száma	Kódexek	Példa
1. A szöveg megértését segítő jegyzetek				
1.1. Lexikai jegyzet, szómagyarázat*	2	7	BécsiK. (6), SzékK. (1)	<i>az az nem oryas sok. Kyk mondatnak tytan fyaynak</i> (SzékK. 93)
1.2. Forrásmegjelölés*	3	22	ÉrdyK. (1), ApMélt. (1), KazK. (17) + TihK. (3)	<i>Marci nono</i> (ApMélt. 19r)
1.3. Témamejelölés*	6	12	BécsiK. (1), GuaryK. (3), JordK. (2), KazK. (1) + TihK. (1), LobkK. (1), WinklK. (1)	<i>eth zol ez iras az zent gonasrol</i> (GuaryK. 81)

2. A szövegben való tájékozódást segítő jegyzetek				
2.1. Tagolás	5	9	JordK. (több), ÉrdyK. (4), GuaryK. (2), KazK. (1), MargL. (1)	<i>iiij</i> (ÉrdyK. 546)
2.2. Technikai megjegyzés	3	3	KulcsK. (1), PozsK. (1), ÉrdyK. (1)	<i>fordeyth az leueleth</i> (PozsK. 25)
3. Irodalmi reakciók				
3.1. Műfajmegjelölések*	3	13	KazK. (5), LobkK. (1), SzékK. (3), TihK. (4)	<i>zeep pelda</i> (KazK. 126)
3.2. Retorikai címkék*	2	6	GuaryK. (3), TihK. (4)	<i>quarta questio</i> (TihK. 71)
3.3. Szerzőség megjelölése*	1	23	KazK. (22) + TihK. (1)	<i>Crisostom</i> (KazK. 147)
3.4. Irónia*	1	1	LobkK. (1)	<i>igen yo vendegsegre hya</i> (LobkK. 319)
4. Etikai útmutatások				
4.1. Intelmek, tanácsok, felszólítások*	4	7	GuaryK. (1), JordK. (1), LobkK. (2), SzékK. (1)	<i>iegezd meg ezt</i> (LobkK. 316)
4.2. Fohászok*	9	21	AporK. (4), DöbrK. (1), ÉrsK. (1), GömK. (5), LányiK. (1), LobkK. (7), MargL. (1), TihK. (1), WinklK. (1)	<i>Iesus Maria</i> (LányiK. 101r)
4.3. Kiegészítő információk, „jólétesültség”	2	3	JordK. (3), TihK. (1)	<i>mynd wrwnk Jesth yegzy kyt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth</i> (JordK. 85)
5. Egyéb				
5.1. Tollpróba	1	1	BécsiK. (1)	<i>homo quidam</i> (BécsiK. 313)
5.2. Manikulák	3	17	KeszthK. (12), BécsiK. (2), SzékK. (3)	1. függelék
5.3. „Órszalagok”	1	7	PeerK. (7)	1. függelék

A típusok megnevezései általában beszédesek, az „Egyéb” kategória második két eleme azonban bővebb kifejtésre szorul.

Manikulának a ’kis kéz’ jelentésű latin *manicule* szóból alkotott angol terminus után azokat a mutató kezeket nevezem, amelyeket a scriptorok elsősorban figyelemfelhívás és díszítés céljával rajzoltak a margókra. Az első példák állítólag XII. századi kéziratokból származnak, majd a scriptorok nyomán a későbbi jegyzetelők és a nyomdatechnika is használta, végül a digitális közegbe is átkerült.¹⁷ Összesen három ómagyar kódexben találkozunk manikulákkal: a Székelyudvarhelyi-, Bécsi és Keszthelyi kódexben.

„Őrszalag”-ként hivatkozom a grafikus ábrázolásként egyébként nem szorosan a tárgyunkhoz tartozó, Peer-kódexbeli alkotásokra. A legtöbb kódexben a számozás helyett őrszók biztosították, hogy a másolás során még önálló ívfüzeteket majd helyes sorrendben kössék be, ezért a scriptorok (sokszor) az új ívfüzet első szavát a megelőző ívfüzet utolsó lapjának margójára is kiírták. A Peer-kódex másolója azonban – a többi kódexhez képest egyedülálló módon – szalagszerű dekorációkat készített a szavak köré.

Nemzetközi kitekintés

Ahogy a bevezetőben is utaltam rá, a magyar anyagot a középangol vernakuláris művek marginálisaival tudom összevetni, ehhez van ugyanis egy jól megfogható és alaposan dokumentált csoportosítás¹⁸, továbbá egyezik az időszak, illetve az anyanyelvűség kritériuma is. A kategorizáció a magyar anyag adataival kitöltve alább látható (a számok a magyar példaanyagot jelölik, és dőlt szedéssel vannak kiemelve azok a kategóriák, amelyek a scriptorok munkáiból hiányoznak).

1. Az elbeszélés folyásának megértését segítő jegyzetek (*Narrative Reading Aids, NRA*)
  - a. *grammatikai glosszák (0)*
  - b. *lexikai glosszák (4)*
  - c. *forrásmegjelölő glosszák (23)*
  - d. *témára vonatkozó jegyzet (12)*
  - e. *beszélőre vonatkozó jegyzet (0)*
  - f. *összefoglaló jegyzet (0)*
2. *Etikai útmutatások (Ethical Pointers, EP)*
  - a. *intelmek (8)*
  - b. *előírások (0)*
  - c. *imák (21)*

¹⁷ Bővebben lásd SHERMAN 2008:25–51.

¹⁸ KERBY-FULTON 1999:76kk, KERBY-FULTON 2012:209–214.

3. Vitázó reakciók (*Polemical Responses, PR*)
  - a. politikai megjegyzések (0)
  - b. vallási megjegyzések (0)
  - c. társadalmi megjegyzések (0)
4. Irodalmi reakciók (*Literary Responses, LR*)
  - a. műfaji megjelölések (13)
  - b. retorikai címkék (6)
  - c. szerzőség megjelölése (21)
  - d. irónia (1)

Láthatjuk, hogy az anyagösszetétel mutat hasonlóságokat: a magyar példák némi hiánnyal, de beleilleszthetők a rendszerbe. Feltűnő, hogy a vitázó reakciók kategória teljes egészében hiányzik. Ennek részben az anyag eltérő műfajisága lehet az oka: míg a vizsgált közé pangol szövegek már elsősorban elbeszélő, szépirodalmi szövegek, addig a kolostori irodalom műfajai mind vallásiak, az elbeszélésekhez legközelebb a legendák állnak, de értelem szerűen azokat sem akarja a másoló megkérdőjelezni, hiszen követendő példaként állítja őket olvasói elé. A másik szembeszökő jelenség, hogy az irodalmi reakciók kategóriája viszont hazai példákkal szépen kitölthető. Ezek igen nagy hányada azonban egyetlen, nyilvánvalóan művelt másolótól származik, akiről a továbbiakban lesz még szó (A Kazinczy- és Tihanyi kódex közös scriptora c. alfejezet). Nem meglepő egyébként, hogy több scriptortól is származó példaanyaggal az első két kategória – a szövegek konkrét megértését segítő jegyzetek és az ún. etikai útmutatások – szolgál, hiszen ezek azok amelyek az olvasóknak (általában apácáknak) a leghasznosabbak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egy bővebb csoportosítás létrehozására azért is volt szükség, mert az ómagyar marginálisok egésze nem illeszthető be erőltetés nélkül Kerby-Fulton rendszerébe.

Scriptori karakterek a marginálisok fényében

A scriptorok között vannak sokat és kevesebbet jegyzetelők és olyanok is, akik csak egy-egy bejegyzést hagytak hátra. A jelentősebb mennyiségű marginálist létrehozók között is találunk olyanokat, akik inkább egy-két típus részesítenek előnyben (pl. BécsiK. 2. keze, GuaryK.), továbbá olyanokat, akiknek a bejegyzései vegyesebbek, több típushoz is hozzájárultak – egyébként az ő bejegyzéseik személyesebbek is (pl. JordkK., LobkK. 2. keze). Egy scriptorról mondható el hogy szisztematikusan, egy tudósibb hagyomány nyomait magán viselve jegyzetel (a KazK. és TihK. közös scriptora). Összesen tehát öt scriptor esetében tudunk a hátrahagyott töredék-

kek alapján valamilyen halvány képet rajzolni, amellyel másolói karakteréhez, esetleg műveltségéhez juthatunk közelebb.

A Bécsi kódex második scriptora

A Bécsi kódex¹⁹ ószövetségi könyveket tartalmazó bibliafordítás-részlet, feltehetően egy lectionárium fordítása. A kódex szövege szoros rokonságot mutat a Münchener kódex evangéliumfordításaival és az Apocryphus-kódex zsolta-
rokat tartalmazó részével – ezeket együtt az ún. Huszita biblia néven emlegeti a szakirodalom. A kódex másolásának ideje valamikor a XV. század második felére eshetett, három egykorú kéz dolgozott a kéziratban. A másolók személye és a keletkezés helye ismeretlen.²⁰ A három kéz írása hasonló, együtt dolgozhattak, a váltások olykor mondat közben történnek. Fekete tintát használtak, és bőven alkalmaztak rubrumot kiemelésekre és tagolásra, továbbá néhány dekoratívabb, színes iniciálé (piros, sárga, zöld) is található a kéziratban. A másolók közül a második kéz hagyott bejegyzéseket. Ezek a margókon szerepelnek, a főszöveg tintájával, hangjelölésük nem tér el a másolt szövegétől. Néhány bejegyzés rubrummal be van keretezve, mások szövegbeli hovatarozása pedig kis jellel van a szövegben és a margón is megjelölve. A példák többsége Ámós és Mikeás próféta könyvének szerepel. Hat lexikai jegyzettel, és egy hosszas témamegjelöléssel találkozunk, valamint egy tollpróbával és néhány manikulával.

A szavakat magyarázó jegyzeteket legtöbbször a *másként* vagy az *értseed* szavak vezetik be. A megjegyzések némi latin- és bibliai szövegbeli jártasságot mutatnak, kérdéses viszont, hogy vajon az eredeti fordító megjegyzései, vagy a másoló hozzátoldásai. Hasonlóval a kódex más részeiben vagy a két testvérkódexben nem találkozunk, ami inkább a másoló felé billenti a mérleget. Egy helyen egy város nevét adja meg más formában (BécsiK. 217: „es tüzét gerieztec Rabaathnac kofalaba” – *maskent Rabeenac*), más hol az egyértelműség végett a *templom* alakot *palotának* értelmezi (BécsiK. 228: „Likorganac a tþlomnac sarkay” – *az heberekenel palotának erled kiralenak*), vagy kicsit más szerkezettel magyarázza a sarjúkaszállást (BécsiK. 226: „Es ime èsti a Lordanac nirioþ utan” – *maskent kiralnac nizese utan*). A *Paliurus* latinul hagyott alakról megjegyzi, hogy egy tövises növény, amely a szöveg értelmezéséhez ad hozzá (BécsiK. 256: „ki mentol iob okozottoc monal Paliurus” – *neminemþ tuuissès fü*). Szintén fordítási variáns

¹⁹ Bécsi kódex (BécsiK.): Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 72. Kiadása: *Bécsi Codex. Betűhű átirat és latin megfelelő*. Közzéteszi: MÉSZÖLY Gedeon, Budapest, 1916. (Új Nyelvelméltár 1.)

²⁰ KERTÉSZ Balázs (2009), Bécsi Kódex. In MADAS Edit (szerk.) (2009), „*Latiatic feleym...*”. *Magyar nyelvelmélték a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 256–257.; MÉSZÖLY Gedeon (1916), *Bécsi Codex. Betűhű átirat és latin megfelelő*, Budapest.

a „ki látsz” helyett az „ó látó” (BécsiK. 227: „Es monda Amasias Amosnac Ki lac Meñ füs Iudanac földbe” – *maskent oh lato*), és a szöveg kiegészítése egy bonyolultabb mondat szerkezet esetében (BécsiK. 230: „es erèztec ehseget földre nem keñernèc ehseget sem viznèc zomiusagat dè isten igecie halgatasanac” – *erlèd èhseget*). A lexikai jegyzeteken kívül még egy téma-megjelölést hagy a másoló Zofóniás könyve utolsó fejezetének végénél: *A· vegèzètes itelèt napiarol z a· sidoknac bizonšagos megfozdolasokrol xchoz antixc meghaluā* (BécsiK. 282).

Ennek a másolónak köszönhetjük az egyetlen fennmaradt scriptori tollpróbát: szintén Zofóniás könyvénel az egyik lap alján, fejjel lefele a *homo quidam* szókapcsolat szerepel (BécsiK. 313). Mivel ez is szinte le van vágva, feltehető, hogy több tollpróba is volt, csak bekötéskor a körbemetszésnél levágódtak. A kódex egészében egyébként még több manikula is szerepel (pl. 144, 282), olykor fejezetek kezdetekor. Nem mindig egyértelmű, hogy az esztétikai funkcion túl mást is hivatottak-e betölteni, és mivel többségük rubrumos, felmerülhet a kérdés, hogy vajon a főszöveget is másoló scriptor, vagy esetleg egy későbbi rubrumozó keze nyomai-e.

A szöveg írásképe egyébként is rutinos, alapos másolót feltételez, amihez – a megjegyzések jellege és a latin nyelvű tollpróba nyomán – egy műveltebb, bibliai szövegekben jártas személyt képzelhetünk.

A Guary-kódex scriptora

A Guary-kódex²¹ 1482–1508 között íródott, valószínűleg az óbudai klarisza apácák számára készült. Egyedüli scriptora egy, feltehetően az óbudai mariánus kolostorban élő szerzetes, aki írásképe és helyesírása alapján egyaránt nagyon gyakorlott másolónak tűnik. A szöveg a rendi reformokkal kapcsolatban készülhetett, az írások főként az erényes élet módjáról szólnak. A tinta fekete, a nagybetűk kiemelésére, az ún. paragrafusjelekhez, valamint a tagoló- és utalójelekhez rubrumot is használ, elhelyezkedésükből ítélve a főszöveg másolásával egyidőben.²² A margókon szép számmal szerepelnek utalójellel ellátott javítások, szövegbetoldások. Ezek mellett találhatóak a marginálisok is, amelyek az első kivételével végig rubrummal készültek. Általában utalójel nélkül állnak a margón, egyetlen esetben (GuaryK. 57) kereszt alakú jellel van megjelölve a szövegben a hely, amely azonban – a bejegyzés jellege miatt – egyértelműen marginális, nem kihagyott szövegrész. A marginálisok zömmel a szöveg megértését segítő megjegyzések: három téma-megjelölés, két tagolás, két retorikai címke és egy felszólítás.

²¹ Guary-kódex (GuaryK.): Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest, K 34.

²² SZABÓ Dénes (1944), Bevezetés. In SZABÓ Dénes (szerk.) (1944), *Guary-kódex*. Codices Hungarici 3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. III–XXI.

A bejegyzéseknek nincs személyes jellege, írjuk a szövegben való tájékozódáshoz, a fontos részek könnyebb megtalálásához készítette őket. A scriptor célja a marginálisokkal – jellegük és a kötet összeállítása egyaránt ezt tükrözi –, az apácák lelki és erkölcsi életének jobbítása, segítése. A kiemelésre érdemesnek gondolt témák a hálálatlanság, a szent töredelmesség és a szent gyónás (GuaryK. 71: „Es mind egebec közöt ezt oluasoc” – *az zent töredelmes-/segről*; GuaryK. 81: „Heted zent iozag ki vaqon kereztenesge / az zent gonas” – *eth zol ez iras az zent gonasrol*; GuaryK. 121: „tehat halgassad zent gergor doctort // Nem melto az istenec igert aiandocara” – *mit mond az halalatlāsagrol*). A sorba illeszkedik az erkölcsi intés, amely a szent alázatosságról szóló rész mellett szerepel: *Ez zent igeket es mind ede ala megirtacat mindon iol vege ezebe es sohha el ne felegge ha iduozulni acar*: (GuaryK. 57). Két szövegszakasz kezdetét a kódex elején a margón egy *Nō* megjegyzés kíséri: ezek a kínna örökkévaló voltáról, illetve az irigységnek használatjáról szólnak (GuaryK. 2, 5). A két retorikai címke pedig nagyon hasonló, a szövegben feltett kérdések helyét és egyben a stílus jellegét mutatja (GuaryK. 82: „Eth az zent gonasrol vettetic riuiden három ielős kerdes” – *Kerdesok*; GuaryK. 120: „Ha te azt kerdened / mi keppē kel az imadsag-/nac lenni” – *kerdes*).

A Lobkowicz-kódex második scriptora

A Lobkowicz-kódex²³ 1514 körül másolt vegyes tartalmú kódex: imák, elmélkedések, legendák, példák olvashatók benne. Tartalma alapján ferences, klarisszáknak készült kódexnek tartják. A másolás helyére fogódzónk nincs, eddig a sárospataki és az óbudai klarissza zárda merült fel. A kódex egyértelműen műhelymunkában készült, az öt másoló közül négy biztosan szorosán együtt dolgozott.²⁴ Fekete tintával írtak, emellett szívesen dekoráltak rubrummal és kézzel is. A 3. és 4. kéz főleg szentek neveit hagyta a lapok alján és tetején fohászként, a főszövegtől független bejegyzéseként.²⁵ Több, kifejezetten marginális bejegyzést hagyott viszont ránk a 2. kéz, olya-

²³ Lobkowicz-kódex (LobkK.): Lobkowicz hercegi család könyvtár és archívum, Nelahozeves, Csehország, VI. Fg 30. Kiadása: *Lobkowicz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. (Régi Magyar Kódexek, 22.)

²⁴ REMÉNYI Andrea (1999), Bevezetés. In REMÉNYI Andrea közzéteszi (1999), *Lobkowicz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 22.) 7–50.

²⁵ A kezek közül főleg az első, kurzívval olykor hosszabb, magán jellegű megjegyzéseket tesz. Mivel ezek nem a margón szerepelnek, és a jelenség egyedinek tűnik, e vizsgálatba nem vontam be őket, de egy átfogó elemzés ígéretesnek tűnne.

nokat is, amilyenek az egész anyagban csak nála fordulnak elő. Minden marginális rubrummal íródik, de másban nem tér el a főszöveg külalakjától és helyesírásától, pár esetben a hovatarozást a szövegben és a margón is valamilyen jellel egyértelműsíti.

Egy témamegjelölést alkalmazott: „ez a kárhoztak éneke”, írja egy olyan szövegegység mellé, ahol egy kárhozandó lélek énekelni kezd (LobkK. 328: „es kezde eneklenye anÿavalias karhozando ember mondwan...” – *ez akarhoztak éneke*), és műfajmegjelöléssel látott el egy közmondásszerű mondatot (LobkK. 323: „Ne Bízal ate baratídba es rokonÿdba: mert hamarab el feletkeznek te rwlat mint te aleÿtanad” – *yo mondas ez*). Két megjegyzésre érdemes dolgot is kiemel, mindkettőt egy-egy felszólítás alakú tanáccsal látva el (LobkK. 316.: „nagÿ zomorwsagot laat ha karhozando leiend es vgÿ mond ew maganak ote atkozot lelek” – *iegezd meg ezt*; LobkK. 321.: „Atkozot legíenek azert te zemeÿd mert nem akartak latnía az ígenesseknek vílagossagat es ÿgassagnak vtat” – *Lassad meg ezt*). Az anyagban egyedül nála fordul elő irónia. Annál a résznél, ahol a példában valakit a pokolba invitálnak, megjegyzi, hogy „igen jó vendétségbe hívja” (LobkK. 319: „yewel velem yme pokolbeli angelok ÿewnek te elödbe es meg eneklÿk te neked...” – *igen yo vendegsegre hya*).

A példák a másoló scriptori karakteréhez nem adnak hozzá sokat, az azonban feltűnő, hogy bár sokat ír (nagyjából 90 lapot, amelyen imák és példák szerepelnek), csak két szövegegységet jegyzetel: a halálról szóló részt és az egyik „Rettenetes példá”-t. A témaválasztáson kívül az egyes kiemelt részek is mind elég borúlatoók: a hűtlen barátokról szóló mondás, vagy a különféle módon a kárhozottakhoz kapcsolódó szövegrészletek. Annál feltűnőbb, hogy két olyan imádságba hajló fohásza van, amelyek szintén az átkokkal kapcsolatosak, de másfajta előjellel. Amikor a szövegben a beszélők Máriát és Jézust átkozzák, a másoló szükségesnek tartja jelezni elhatárolódását, ezért a margóra jegyzi, hogy „megbocsássad édes asszonyom, Mária, mert szívemnek keserűségével írtam ezt meg, te is édes uram, Jézus” (LobkK. 329.: „Atkozok[!] legen meeg azÿz maría es kÿ zÿlte istennek ffÿat Atkozot legíen ístennnek ffÿa...” – *meg Bocassad edes az / zoniom maría met / ziuemnek keserusege- / -vel írtam ezt meg / te es edes vram íesus*). Tíz lappal később pedig, utolsó bejegyzésében egy hálaadás olvasható: „Ó, édes Szűz Mária, mely nagy kegyesség vagyon tenálad” (LobkK. 339: „Ezeket halvan azzoniunk zÿz maria monda en edesseges ffÿam te azt mondtad hogÿ ate baratÿd segeÿhetneÿek meg elelket” – *O edes zÿz maría me- / lÿ nagÿ kegesseg vagi- /-on te nallad*).

A Jordánszky-kódex scriptora

A Jordánszky-kódex²⁶ ó- és újszövetségi könyvek fordítását is tartalmazó, 1516–1519-ben másolt nagy alakú, vaskos kódex. Mózes öt könyve mellett történeti és prófétai könyveket, az újszövetségből pedig a négy evangéliumot és nem a páli leveleket tartalmazza. A kutatás eddig nem tudta kideríteni, hogy mely renchez tartozhat a kézirat. Először a budaszentlőrinci pálos kolostorból származónak gondolták, de ezt spekulációkon túl semmi más nem erősítette meg. Mivel a kódex az Érsekújvári kódexszel rokonságot mutat, és később klarissza használatban volt, felmerült a margitszigeti domonkos eredet, a kódex kötésének és iniciáléinak vizsgálata viszont a lövöldi karthauzi kolostor, valamint a szintén karthauzi Érdy-kódexszel való rokonság felé mutattak.²⁷ Az iniciálék művészettörténeti szempontú elemzése alapján Szakács Béla legújabban felvetette, hogy az ÉrdyK. és a JordK. egy, valószínűleg karthauzi műhelyben készült, és felveti, hogy onnan hamar, még az ÉrdyK. készítése előtt elkerülhetett a margitszigeti domonkosokhoz, akik így másolhatták belőle a János evangéliuma prológusát az Érsekújvári kódexbe²⁸. Egy tulajdonosi bejegyzés tanúsága nyomán viszont a kódex XVIII. századi birtokosai már minden bizonnyal a nagyszombati klarissza apácák voltak. A teljes kódex egy scriptor munkája, aki kolofónjainak tanúsága szerint több részletben dolgozott a kéziraton. A szövegnek a scriptor csak másolója, nem fordítója. Gyakorlott másoló, írása egyenletes bastarda, helyesírása alapvetően többjegyű, de mellékjeles megoldások is jellemzik. Barna tintával és rubrummal dolgozik, a kódex foliálását, a fejezetbeosztást, és a lapok tetején a könyvek megjelölését is ő végzi. Az ő munkája lehet néhány mutató kéz és tollrajz is. Bár az anyag alapján a bibliai szövegek jegyzetelése viszonylag ritkának tűnik, a scriptor hat megjegyzést mégis hátrahagy a margókon. Ezek közül kettő ténamegjelölés, egy felszólítás, három pedig kiegészítő információ. Egy kivételével mind az ószövetségi – a később keletkezett – részben szerepelnek. A bejegyzések a szöveg helyesírásával és a főszöveggel azonos tintával (barna és rubrum) íródnak, egyes esetekben a toll mintha vékonyabb lenne. Mivel a szövegben van olyan megjegyzés, amely valószínűleg a fordítótól származik („Eetth keth

²⁶ Jordánszky-kódex (JordK.): Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta: TOLDY Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: VOLF György, Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek 5.)

²⁷ ÁCS Pál (2009), Jordánszky-kódex. In MADAS Edit (szerk.) (2009), „*Latiatic feleym...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 256–257.; DIENES Erzsébet (1982), A Jordánszky Kódex eredetéről. *Magyar Nyelv* 78. 440–453.

²⁸ SZAKÁCS Béla Zsolt (2018), Kezdetek: Megjegyzések a magyar nyelvű kódexek iniciáléihoz. *Ars Hungarica* 44/1. 5–16; 12–15.

kapitwlom hean vagon, my modon es my zerrel montta wr ysten zerzeny az nagyab tabernaculomoth, awagy az ysten Sarorath es egyhazath mynden zerzamawal hozya tartozowal es benne valokkal, kynek ertelme es magyarsaga semykeppen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtwl sem ertom” – JordK. 63–64), így a marginálisok esetében is erősebben merül fel a gyanú, hogy esetleg másolt szövegről lenne szó. A bejegyzések mindenesetre a szövegben segítik tájékozódni az olvasót, és teológiai jártasságot feltételeznek.

A két témamegjelölés a mózesi könyvekben szerepel. Az első egy a nép felsorolása mellett tett megjegyzés: *Izraelne[k] zamok* (JordK. 124 : „haath zaaz ezer három ezer - ewt zaaz ewthven...”), és egy lapalji bejegyzés a Mózes ötödik könyve 5. fejezeténél, amely a tízparancsolatot tartalmazza: *Ez kapitalban megh vannak yrwan az ystennek zent paranczolatj vota keppen* (JordK. 213–214). A témamegjelölés és a felszólítás, intelem határán áll a *Zeressed ystent / myndennek / felette* marginális a híres felszólítás mellett (JordK. 216: „Halgasd Izrael az ty vratok ysten Egy wr ysten Zeressed az erth the vradat ystenedet the tellyes zywedbol the tellyes lelkebdol the tellyes eresseghedbol”). Szintén az ószövetségi részben szerepel két kiegészítő információ, amely a mózesi törvény állatáldozatát Krisztusra értelmezi: *mynd wrwnk Iesth yegzy kyt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth* (JordK. 85: „Es annak vtanna az twlyoknak hw taghyath vygeek kywe az tabor kywl, es eeghessek megh merth mynd az sokassaghnak byneyeerth”), és egy sajnos félig lemetsett, így kiolvashatatlan²⁹ szöveg: *proffetalas / [...]gh bel nem / [...]h* (JordK. 209: „ydenek kedeegh wtolso reezeben megh terz the vrad ystenhez hogý halgassad az ew zawat akarrattyat mert yrgalmass ysten”). Végül a Jakab levelének a nyelv családrágáról szóló részénél egy lapalji megjegyzésben Ágostont idézi a scriptor: *Zent agoston doctor mongya My naponked valo tyzes kemenczenk mondatyk embernek hw nyelwe* (JordK. 837: „Azonkeppen embernek hw nyelwe yollehet kysded test leegyen de maga nagyot hatalmaz ymee meel kysded tyz meely nagy erdeeth gyw lazth ffele”).

A Kazinczy- és Tihanyi kódex közös scriptora

A scriptorok közül a Kazinczy-kódex³⁰ és a Tihanyi kódex³¹ scriptora hagyta ránk a a legtöbb marginális, összesen 61-et. A két kódex klarissza apácák

²⁹ A Toldy-féle kiadás szerint a szöveg: *Ez proffetalas meegh bel nem telth*, vö.: TOLDY Ferenc kiad. (1888), *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*. Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek 5.) 209.

³⁰ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közléteszi: Kovács Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

³¹ Tihanyi kódex (TihK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 75. Kiadása: *Tihanyi Kódex 1530–1532*. Közléteszi: Kovács Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007. (Régi Magyar Kódexek, 31.)

számára készült, valószínűleg az óbudai zárda lakóinak, előbbi 1527–1541 között, három szakaszban, utóbbi 1530 és 1532 között, amíg a másik kódex készítése szünetelt. A másoló, ahogy egy kolofónja végén közli magáról, *ff*, vagyis F. fráter – feltehetően Lippai Ferenc, aki több évtizeden át fontos szerepet töltött be a ferences rend életében.³² A scriptor nem pusztán másolója, hanem összeállítója is a köteteknek, amelyek tanító jelleggel készültek, elsősorban prédikációkat, példákat és elmélkedéseket tartalmaznak. A másoló a szövegben is aktívan jelen van, olykor szinte párbeszédet folytat olvasóival, előreutal szövegrészekre, és magyarázza például a latin imákat. Ebbe az attitűdbe és ehhez a scriptori karakterhez szépen illeszkedik a marginálisok jelenléte és milyensége.

A 61 marginálisból 47-et a nagyjából kétszer akkora terjedelmű Kazinczy-, 14-et pedig a Tihanyi kódexben találunk. A marginálisok vizuálisan is elkülönülnek a főszövegtől, minden esetben rubrummal és a főszövegnél kicsit kisebb betűkkel íródnak. Eloszlásuk a Tihanyi kódexben nagyjából egyenletes, helyenként feltűnik pár összetartozó. A Kazinczy-kódexben különösen is bőven megjegyzetelt – elsősorban az említett szerzőket és bibliai locusokat megadó – szövegegységek a „Prédikáció az szent tisztaságról” (KazK. 139–156) és a „Prédikáció a feltámadásról” első kétharmada (KazK. 173–186). A leggyakrabban előforduló típusok: forrásmegjelölés (KazK.: 18 eset, TihK.: 3 eset), amely ebben az esetben legtöbbször a bibliai locusokat jelenti, illetve az ehhez nagyon hasonló szerzők, tekintélyek, esetleg műveik megnevezése (KazK.: 22 eset, TihK.: 1 eset). Mivel ilyen jellegű bejegyzéseket kizárólag ez a scriptor tett, a példákat lásd a függelékben. Az olvasó tájékozódását segítő jegyzetek továbbá: egy témamegjelölés (TihK. 276: *tunc sancti patres communi consilio*), valamint a Mária nevének magyarázatáról szóló résznél tagolás gyanánt az egyes betűket tárgyaló szakaszok kezdeténél a betűk kiírása a margóra (KazK. 59–60). Irodalmi jellegű megjegyzések – műfajmegjelölésként és valószínűleg tájékozódást is segítő funkcióban – egyes példák kezdeténél a *példa*, vagy *szép példa* marginálisok (KazK. 62, 98, 110, 112, 126, TihK. 11 kétszer, 13, 18). A Tihanyi kódex „De conceptione sermo pulcherrimus” című prédikációjának első szakaszában F. frater az egyes kérdéseket retorikai címkékkel jelöli meg, méghozzá latinul (TihK. 61: *prima questio*, 71: *quarta questio*, 73: *quinta et vltima questio*). A kódex ezeken kívül tartalmaz még egy fohászt

³² A két kódex másolójának azonos voltáról és kilétének nyomozásáról részletesen lásd Kovács Zsuzsa (2003), Bevezetés. In Kovács Zsuzsa közléteszi (2003), *Kazinczy-kódex 1526–1541. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 28.) 7–76.; Kovács Zsuzsa (2007), Bevezetés. In Kovács Zsuzsa közléteszi (2007), *Tihanyi kódex 1530–1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 31.) 7–48.

(TihK. 79: *Cristus*) és egy kiegészítő információt: Mária ruhájának a leírásakor marginális megjegyzés formájában fűzi hozzá, hogy *[v]runknak also ru[haj]a es ellet[e]n woth* (TihK. 106).

A scriptorról szóló írásaiban³³ Kovács nem győzi hangsúlyozni, hogy a másoló jól képzett, magas beosztású, intelligens, a gondozott közösség sorsát szívén viselő személy lehetett. Ebbe a képbe szépen beleillik, hogy a scriptor a marginálisoknak a latin szövegekre, századokkal azelőttre visszamenő hagyományát alkalmazza. Visszaköszön egy „tudós típusú” jegyzetelési hagyomány³⁴, amely azonban latinul nem is feltétlenül tudó olvasóknak szánt könyvek lapjain jelenik meg, ezzel is a kéziratot használó apácák műveltségét növelve, tanítását célozva.

Összegzés, következtetések és kérdések

Az anyagból kirajzolódó kép több olyan kérdés irányába is utat nyit, amely a középkori Magyarország írásbeli kultúrájának állapotát, mikéntjét érinti. Az anyag töredékessége miatt ezekre inkább csak utalok, minthogy bármi-féle megoldással elő tudnék állni.

Az első és legalapvetőbb kérdés, hogy valóban létezhetett-e ilyesféle glosszázási rendszer a középkori Magyarországon, része lehetett-e ez a scriptori műveltségnek? Illetve – ha létezett – több fennmaradt kézirat esetén teljesebb, bővebb lenne-e az anyag? A bevezetőben is említett, szintén nagyon egyedinek tűnő kolofónok esetében megvan rá a lehetőségünk, hogy a töredezett magyar anyagot egy egész Európára kiterjedő „tükörrel” vessük össze.³⁵ Az összevetés tanulsága, hogy ez egy szövegtípus, amelynek változatai, variánsai és leírható terjedési útvonalai vannak, amelybe a magyar nyelvű anyag tökéletesen illeszkedik.³⁶ Ha igaz ez a kolofónok esetében, igaz lehet a scriptori marginálisokra is.

Mind a marginálisok, mind a kolofónok ügye átvezet egy újabb kérdéskörhöz: vajon milyen jellegű és mélységű volt a középkori magyarországi szerzetesek és apácák, különösen is a másolók műveltsége? Volt-e annyi glosszázott kézirat, hogy akár másoljon, akár a minták alapján saját megjegyzéseket hozzon létre egy-egy scriptor? Tehát a korai magyar írásbeliség

³³ Kovács 2003, 2007.

³⁴ Rita COPELAND (1991), *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*. Cambridge studies in medieval literature 11. Cambridge, Cambridge University Press. 82–91.

³⁵ Markus SCHIEGG 2016a Scribes' Voices: The Relevance and Types of Early Medieval Colophons. *Studia Neophilologica* 88, 129–147. passim <http://dx.doi.org/10.1080/00393274.2015.1101354>

³⁶ Vö. P. Kocsis 2018.

megkerülhetetlen és minduntalan felbukkanó kérdéséhez érkezünk, miszerint a középkorból fennmaradt (latin és magyar nyelvű) kódexmennyiség mögé hány kéziratot képzelhetünk még. A két szélsőséges vélemény, hogy a középkori könyvállomány 98-99%-a elpusztult volna³⁷, illetve, hogy nagyon nagy könyvtárak a kolostorokban nem voltak, és például a margitszigeti domonkos apácák reform alatt készített kódexei elfértek volna egy nagyobb szekrényben, még abban az esetben is, ha a megmaradt kódexállomány két-háromszorosával számolunk.³⁸ Vajon mennyi kódexet, exemplart láthatott egy-egy másoló szerzetes vagy apáca? És ha látott is glosszázott könyveket, mennyire követte tudatosan és következetesen azok mintáját? Az anyag áttekintése nyomán óvatosan feltételezhetjük – legalábbis a többit jegyzetelő másolók esetében –, hogy inkább egy szövegtípus hatásáról lehet szó, mint pusztán az általános közléskényszerről (mint a marginálisok születése mögött sok esetben álló tényezőről). Az ilyen szinten tipizálhatóság és a más nyelvű irodalmak marginálisáival is valamennyire összhangban álló anyag megengedi ezt a feltételezést.

Az egyes scriptorok jegyzetelési szokását vizsgálva öt scriptor esetében áll rendelkezésre nagyobb mennyiségű anyag. A scriptorok között lényeges eltérések vannak mind a marginálisok fizikai képe, mind a jegyzetelési gyakorlat, az alkalmazott típusok és a személyesség foka között. Feltűnő viszont, hogy a többit és szisztematikusan jegyzetelők közül hárman (GuaryK., LobkK. 2. keze, Kazk.-TihK.) a ferences rendhez tartoznak, ugyanakkor ez a négy kódex a ferences eredetűnek vélt kódexeinknek csak igen csekély hányada. Az egyes scriptorok jegyzetelési módjainak a feltárása azokhoz a kutatásokhoz járul hozzá, amelyek aprólékos elemzések nyomán a középkori magyar írásbeliség előállítóinak munkamódszereit, nyelvi hátterét, hibázásait, hiedelmeit, tehát sriptori karakterét próbálja meg rekonstruálni.

³⁷ Mezey László véleményét idézi Korompay in KOROMPAY Klára (2006), *Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?* In MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Marianna (szerk.) (2006), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum. 116–122.; 117.

³⁸ Lázcs Sándor (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Budapest, Balassi Kiadó. 27.

Függelék

Az ómagyar scriptorok marginálisai típusok szerint

A szöveg megértését segítő jegyzetek Lexikai jegyzet, szómagyarázat

BécsiK. 217	<i>maskent Rabeenac</i>	a bal margón, jelel a helyére utalva	es tüzèt gerièztec Rabaathnac kofalaba	főszöveg tintája
BécsiK. 226	<i>maskent kiralnac nízese utan</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Es ime èsti a l' lordanac nírõio utan	főszöveg tintája
BécsiK. 227	<i>maskent oh lato</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Es monda Amasias Amosnac Ki lac Meñ füs Iudanac földbe	főszöveg tintája
BécsiK. 228	<i>az hebereknel palotanac erled kiralenak</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	...a napon Likorganac a t̃plomnac sarkay	főszöveg tintája
BécsiK. 230	<i>erlèd èhseget</i>	a jobb margón	es erèztec ehseget földre nem keñernèc ehseget sem viznèc zomiusagat dè isten igèie halgatasanac	főszöveg tintája
BécsiK. 256	<i>neminèmõ tuiussès fű</i>	a jobb margón, jellel a helyére utalva	ki mentõl iob õkõzõtõc mõnal Paliurus	főszöveg tintája
SzékK. 93 1. kéz	<i>az az nem oryas sok. Kyk mondatnak tytan fyaýnak</i>	jobb margó	Merth nem veree vr ýsten az õ hatalmasýt ýfýv zõzeknõk mýatta Sem kedeege Týtannak erõs fyaý nem vereek õteth...	rubrum

Forrásmegjelölés

ApMélt. 19r	<i>Marci nono</i>	bal margón	megh kerde vrvnk õket myrõl dysputaltanak volna	barna tinta
ÉrdyK. 657	<i>ij Corõ xj</i>	jobb margón	ýollehet zent pal apostolnak mondasazerent mýndden zýzek Czistus Iesus ýegýõseenek mondasanak leelek zerent	főszöveg tintája
KazK. 139	<i>Cantikorum scdo</i>	jobb margó	Mikepen az lilium az tõuiskek kõzõt ezõnkepen az en matkam auag iegõsom az lianok kõzõt	rubrum
KazK. 140	<i>[.] ad chorinti/os scdo-</i>	margó	Erõl ira zent pal apastales : eg leuelenek hetedik rezeben	rubrum
KazK. 152	<i>sapiè</i>	margó	Kyrõl ugy mond az bõc...	rubrum

KazK. 174	[...] v	margó	¶ erről kegek az Cristus omaga zola : zenth ianos euangeliomanak ötöd rezeben	rubrum
KazK. 175	Math # ij	margó	kýröl zol zenth mathe : ewangeliomanak hwzonkettödik rezeben :	rubrum
KazK. 176	[.]Job XIX	margó	¶ Scio quod redemptor meus viuit et cetera	rubrum
KazK. 176	[.]Jani Xij	margó	akýk wgmond aluznak az fődnek poraba: feel serkennek:	rubrum
KazK. 177	esa ++vj	margó	¶ Viuent mortui Megh eleuenődnek az halottak...	rubrum
KazK. 177	Math[.] ++ij	margó	kýknek Cristus imellettenkeppen felele ¶ Erratis nescientes scripturas...	rubrum
KazK. 178	[.]d chor v	margó	zenth pal apastal az thõb apastalok kõzõt: az feel tamadasrol imellettenkeppen zola: egh lewelenek týzõnõtõdik rezeben...	rubrum
KazK. 182	Luce vijj	margó	Egik lõn az egh õzwegh azzonnak õ fýa: kýröl zol zenth lukac ewangelista	rubrum
KazK. 182	Mathei / nono	margó	¶ Masodik lõn az egh feýedelõmnek leaña: kýröl zol zenth mathe ewangelista	rubrum
KazK. 183	[.]trus X	margó	Im en feel nittom wgmond az thý koporsottokat: es ký hozlak týtõket az thý sýrõttõkbõl	rubrum
KazK. 183	Luc[.]	margó	ha kegek az hallottak kõzzõl walameýeknek testõk nem lezõn az koporsoba:	rubrum
KazK. 183	Math ++vijj	margó	Mýnth zenth mathe ewangelista írýa: ...	rubrum
KazK. 186	a[.] cho[.]thios	margó	¶ errõl ira zent pal apastales: az korontál totoknak	rubrum
KazK. 196	math v	margó	mint Cristus monda zenth mathe ewangelista irtha meg	rubrum
TihK. 1	eccle: / siasti- / ci deci / mo nono	margón	Errõl monda zent lelõk isten: az bõcnek zaia attal	rubrum
TihK. 2	[I]acobi iindo	margón	errõl ira zent Iakab apastal...	rubrum
TihK. 268	Can II	margón	Canticorum iij Capitulum	rubrum

Témamejelölés

BécsiK. 282	<i>A· vegèzètes itelèt napiarol z a· sidoknac bizoñsasog megfozdołasokrol xchoz antixc meghaluā</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Mert taht megadod èn nepèmnèc a· ualaztot aiakat hog kaiatlanac mend vrnac nèuebè & zolgallanac oneki egvállal	főszöveg tintája, rubrummal aláhúzva és bekarikázva
GuaryK. 121	<i>mit mond az halalatlásagrol</i>	jobb margó	tehat halgassad zent gergõr doctort // Nem melto az istènec ígert aiandocara...	rubrum
GuaryK. 71	<i>az zent tõredelmes-/segrõl</i>	jobb margó	Es mind egebec közõt ezt oluassoc	rubrum
GuaryK. 81	<i>eth zol ez iras az zent gõnasrol</i>	jobb margó	Heted zent iozag ki vaõon kerez't'ensegbe / az zent gõnas	rubrum
JordK. 124	<i>Izraelne[k] zamok</i>	jobb margó	haath zaaz ezer harom ezer - ewt zaaz ewthven...	rubrum
JordK. 213–214	<i>Ez kapitalban megh vannak yrwan az ystennec zent paranczolatj vota keppen</i>	lap alja	5Mózes 5	barna tinta, rubrum
KazK. 140	<i>Ad deme-/triadem / virginem</i>	margó	¶ Errõl iriauala zent ieronimus eg zÿznek	rubrum
LobkK. 328 2. kéz	<i>ez akarhoztak ene / -ke</i>	bal külsõ margó	es kezde eneklenÿe anÿavalias karhozando ember mondwan...	rubrum
TihK. 276	<i>tunc sancti / patres comm/ uni consilio</i>	margón	tunc sancti patres communi consilio	rubrum
WinklK. 146v	<i>Isten bely nagh vdõssegõs gondolas</i>	szövegegység végénél üres fõllapon	Ez az zenthseges patica kybe myndon bynoknek lelky orwossaga vagyon	barna tinta

A szövegben való tájékozódást segítő jegyzetek

Tagolás

ÉrdyK. 546	<i>ijj</i>	bal margó	Harmad pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 546	<i>iiij</i>	jobb margón	Negyed pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 547	<i>v</i>	bal margón	Ewtód pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 572	<i>i Caplm</i>	jobb margón	a szöveg kezdeténél	főszöveg tintája
GuaryK. 2	<i>Nõ</i>	bal margó	Eth immar vettetic keres at kinnak õrõkke-//valo voltarol ekkpepē	barna tinta

GuaryK. 5	<i>nõ</i>	jobb margó	Azert / mind ezoc az iregsegnecc haznalat-//t'a	rubrum
KazK. 59–60	<i>m a r i a</i>	betűk a margón	Mária nevééről szóló prédikáció	rubrum
MargL. 176	számok	bal margón		barna tinta

Technikai megjegyzés

ÉrdyK. 330	<i>Semy fogyatkozaas nyncsen</i>	lap alján		barna tinta
KulcsK. 32	<i>[v]ersus K</i>	bal külső margó	Kÿalthnak wala wrhoz ees nem vala kÿ Wketh meg zabadeÿtana	világosbarna tinta
PozsK. 25	<i>fordeÿth az leueleth</i>	lap végén	merth waygon harom ezer ezthendeÿ valo Buchuÿa	?

Irodalmi reakciók

Műfajmegjelölések

KazK. 62	<i>zeep pelda</i>	margó	¶ Eg neminemõ uarasban ualanak keet monostorok...	rubrum
KazK. 98	<i>pelda</i>	bal margón	¶ Merth ame eg idõben : eg hattalmas kÿral aranas zekereben utan el induluan	rubrum
KazK. 110	<i>pelda / zeep</i>	margó	¶ Eg neminemõ naõ uarasban lakozo polgaroknak: imell'eten zokassok ual'a	rubrum
KazK. 112	<i>zeep / pelda</i>	margó	monda nekÿ barlaam ¶: ha ezt teendõd eg ÿfÿwhoz hasonlatos leez ...	rubrum
KazK. 126	<i>zeep pelda</i>	margó	¶ Eg kÿralnak mikoron sok eztendõk utam magzattÿa lõtuolna...	rubrum
LobkK. 323 2. kéz	<i>yo mondas ez</i>	jobb külső margón	Ne Bízal ate baratídba es rokonÿdba : mert hamarab el feletkeznek te rwlat mint te aleÿtanad	rubrum
SzékK. 316 3. kéz	<i>p</i>	bal margón	Megÿs ez melle olwasthatÿk ez pelda	rubrum
SzékK. 318 3. kéz	<i>p</i>	bal margón	Megÿs pelda olwastazhÿk az zenth engedelmessegrõl	rubrum
SzékK. 328 4. kéz	<i>pelda</i>	lap tetjén	Kÿ megh tecÿk Ime peldabol	rubrum
TihK. 10	<i>pelda</i>	margón	elsõ peldank vaõon esaurol	rubrum
TihK. 11	<i>Pelda</i>	margón	Mas peldank uaõon az zent euangeliombol	rubrum
TihK. 11	<i>Pelda</i>	margón	Harmad peldank uaõon az eg apaçarol	rubrum
TihK. 18	<i>Pelda</i>	margón	Vg oluastatik az bodok zent ersebõl azzonrol	rubrum

Retorikai címkék

GuaryK. 120	<i>kerdes</i>	jobb margó/ sorvég	Ha te azt keredened / mi keppē kel az imadsag-/nac lenni	rubrum
GuaryK. 82	<i>Kerdesok</i>	bal margó	Eth az zent gonasrol vettetic riuiden harom ielős kerdes...	rubrum
TihK. 61	<i>prima questio</i>	margó	Mel melle kerdik elözör az doctorok...	rubrum
TihK. 71	<i>quarta questio</i>	margón	Kerdik negečör meges az zent doctorok	rubrum
TihK. 73	<i>quinta et vltima questio</i>	margón	Kerdik ötöčör es vtözör az zent doctorok	rubrum
TihK. 79	<i>questio vtilis</i>	margón	Mel melle imeleten kerdest tamazthatna valaký?	rubrum

Szerzőség megjelölése

KazK. 141	<i>aranzaýw ianos / Crýsostomu[s]</i>	margó	¶ eröl monda az aran zaýv zent ianos: ...	rubrum
KazK. 141	<i>Gregorig</i>	bal margó	eröl monga zent gergöl doctor ...	rubrum
KazK. 142	<i>Augy</i>	bal margó	¶ Erröl mongia zent agoston doctor: ...	rubrum
KazK. 143	<i>Augy</i>	jobb margó	¶ Erröl mongia zent agoston doctor: az zýzessegröl irt kõnuebe	rubrum
KazK. 144	<i>Ambrog</i>	margó	¶ Ezerl monga zent amborus doctor...	rubrum
KazK. 144	<i>Augy</i>	margó	¶ vg mond touaba zent agoston doctores:	rubrum
KazK. 144	<i>bernary</i>	margó	¶ eröl mongia zent bernat doctor: ...	rubrum
KazK. 146	<i>Ieronig</i>	margó	¶ eröl iriauala zent ieronimus eg zýznek	rubrum
KazK. 147	<i>Ierog</i>	margó	ezert monga zent ieronim9	rubrum
KazK. 147	<i>bernagy</i>	margó	zent bernad doctores vg mond	rubrum
KazK. 147	<i>Crisostom</i>	margó	¶ ezert monga az aranzaýv zent ianoses	rubrum
KazK. 148	<i>Isodorg / de su-mo bono</i>	margó	¶ eröl mongya az isodorus neu9 mestör	rubrum
KazK. 148	<i>Ierog / ad rustius monath</i>	margó	¶ vg mond zent ieronium9 es: eg baratianak iruan	rubrum
KazK. 149	<i>Valeri[...]</i>	margó	ezert írya ualerius az nağ octauiang cazarrol:	rubrum

KazK. 149	<i>Augg a[d] heremi[...]</i>	margó	Mit mongón kégek zent agoston doctor az hiualkodusrol	rubrum
KazK. 154	<i>[.]apl paulg</i>	margó	Mert am zent pal apastal irya...	rubrum
KazK. 154	<i>Ierog</i>	margó	Ezert iryauala zent ieronimuses ég zýznek: ...	rubrum
KazK. 155	<i>berg</i>	margó	mert vg mond zent bernat doctor	rubrum
KazK. 179	<i>Cr</i>	margó	Mýnd az harom Credoba wallýok feel tamadasunkat	rubrum
KazK. 186	<i>a[.] cho[...]</i> thios	margó	errol ira zent pal apastales: az korontal' totoknak	rubrum
KazK. 196	<i>boni amatis</i>	margó	Ultimo discernunt: per locuditatem...	rubrum
KazK. 196	<i>math v</i>	margó	mint Cristus monda zenth mathe ewangelista irtha meg	rubrum
TihK. 263	<i>philoso[...]</i>	margón	mint az pogan boc monga	rubrum

Irónia

LobkK. 319 2. kéz	<i>igen yo vendegsegre hya</i>	lap tetején, jobb sarok	yewel velem yme pokolbeli angelok ýewnek te elodbe es meg eneklyk te neked...	rubrum
----------------------	--------------------------------	----------------------------	---	--------

Etikai útmutatások

Intelmek, tanácsok, felszólítások

GuaryK. 57	<i>Ez zent igeket es mind ede ala megirtacat mindon iol vege ezebe es sohha el ne feleége ha iduozulni acar:</i>	jobb margó	Kit meg bizoñoýt az zent iras bolnec miatta az zent alazatosságrol	rubrum
JordK. 216	<i>Zeressed ystent / myndennek / felette</i>	bal margó	Halgasd Izrael az ty vratok ysten Egy wr ysten Zeressed azerth the vradat ystenedet the tellyes zywedbol the tellyes lelkebol the tellyes eresseeghedbol	barna tinta, rubrum
LobkK. 316 2. kéz	<i>iegezd meg ezt</i>	bal külső margó	nagy zomorwsagot laa ha karhozando leiend es vgý mond ew maganak ote atkozot lelek	rubrum

LobkK. 321 2. kéz	<i>Lassad meg ezt</i>	jobb külső margón	Atkozot legienek azert te zemeýd mert nem akartak latnia az ígeneseknek világossagat es ýgassagnak vtat	rubrum
SzékK. 108-109 1. kéz	<i>ýtt ýol megh lasd mýnt kel'en ertened merth ýol megh kel ezt eerten[ý] es m[eg] kel / tanolný [.] / hog[...] erled [...] výzh[...]</i>	bal és jobb margón	... deh ez ellen ezt mondom mert Termezeth zerént es alatt'a zerent lak ég az ýsten...	rubrum

Fohászok

AporK. 176	<i>Oh felseges vr Isten segel mýnket amen</i>		szöveg vége	szöveggel azonos
AporK. 189	<i>Iesus maria</i>	lap tetején	szövegszakasz kezdete	fekete tinta rubrumos aláhúzás
AporK. 199	<i>Iesus Maria</i>	lap tetején	Kezdetyk az My nemes wronk Iesusnak Cristusnak az ew zenth...	rubrum
AporK. 59	<i>Azzonýonk Maria ymagý býnessekert</i>	lap alján		rubrum
DöbrK. 519	<i>iesus cristus</i>	lap alján fejfel lefele	Jób könyve	talán a főszöveg tintája
ÉrsK. 273	<i>iesus maria</i>	lap tetején		nagyon halvány rubrum, esetleg arany
GömK. 121	<i>pr nr aue maria</i>	lap alján	szöveg végénél	rubrum
GömK. 290	<i>S Margareta</i>	lap alján		rubrum
GömK. 70	<i>ih</i> s	lap alján		rubrum
GömK. 71	<i>Maria</i>	lap alján		rubrum
GömK. 79	<i>Ihs maria / [.]</i>	lap alján		rubrum
LányiK. 101r	<i>Iesus Maria</i>	lap tetején		rubrum
LobkK. 110 3. kéz	<i>Iesus maria zent ferenc zent clara</i>	lap tetején		feltehetően rubrum

LobkK. 185 4. kéz	<i>Iesus Maria Zent ferenc / kalara</i>	lap tetjén		feltehetően rubrum
LobkK. 210 4. kéz	<i>Iesus</i>	lap tetjén		feltehetően rubrum
LobkK. 210 4. kéz	<i>Maria</i>	lap alján		feltehetően rubrum
LobkK. 329 2. kéz	<i>meg Bocassad edes az / zoniom maria met / ziuemnek keserusege- / -vel irtam ezt meg</i>	jobb külső margón, jellel a szövegben és a margón is megjelölve	Atkozok legen meeg azÿz maria es kÿ zÿlte istennek ffÿat	rubrum
LobkK. 329 2. kéz	<i>te es edes vram iesus</i>	jobb külső margón, jellel a szövegben és a margón is megjelölve	Atkozot legien istennek ffÿa...	rubrum
LobkK. 339 2. kéz	<i>O edes zÿz maria me- / lÿ nagy kegesseg vagi- /-on te nallad</i>	jobb külső margón	Ezeket halvan azzoniunk zÿz maria monda en edesseges ffÿyam te azt mondtad hogÿ ate baratÿd segeÿhetneÿek meg elelket	rubrum
MargL. 155	<i>ih̄s . maria . margaretha</i>	lap alján	szöveg vége	barna tinta
TihK. 77	<i>Cristo</i>	margón	mert cak o az : kÿ annal kil fogantatot	rubrum
WinklK. 117	<i>Edes anÿa bodog anÿa veragh zÿlew zÿz maria</i>	lap alján	szöveg vége	főszöveg tintája

Kiegészítő információk, „jólértesültség”

JordK. 85	<i>mynd wrwnk Jesh yegzy kyt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth</i>	rendesen a margón	Es annak vtanna az twlyoknak hÿw taghyath vygeek kywe az tabor kyÿl, es eeghessek megh merth mynd az sokassaghnak byneeyerth	barna, vékonyabb tinta
--------------	--	-------------------	--	------------------------

JordK. 209	<i>proffetalas / [...]gh bel nem / [...]jh</i>	bal margó	ýdenek kedeegeh wtolso reezeben megh terz the vrad ýstenhez hogý halgassad az ew zawat akarattýat mert ýrgalmass ýsten	barna tinta
JordK. 837	<i>Zent agoston doctor mongya My naponked valo tyzes kemenczenk mondatyk embernek hw nyelwe</i>	lap alja	Azonkeppen embernek hw nyelwe yollehet kysded test leegyen de maga nagyot hatalmaz ymee meel kysded tyz meely nagy erdeeth gywlazth ffl	barna tinta, rubrum
TihK. 106	<i>[v]runknak also ru[hai]a es ellet[e]n woth</i>	margón	Az also ruhaia vala az o zent testehoz hasonlatos zýnu: tudniamint sem igon feier : sem igon vörös: az az zödöries (Mária ruhájának a leírásánál)	rubrum

Egyéb Tollpróba

BécsiK. 313	<i>homo quidam</i>	a lap legalján, fejjel lefele	Sophonias könyvénel	főszöveg tintájával
-------------	--------------------	-------------------------------	---------------------	---------------------

Manikulák

KeszthK. 51r, 56v, 69r, 131v, 164r, 164v, 167v, 168v, 183v, 190r, 193v, 194v,	manikulák		
BécsiK. 144, 282	manikula	margón, lap alján	rubrum
SzékK. 112, 114, 135 1. kéz	manikulák	margókon	barna tinta vagy rubrum

„Órszalagok”

PeerK. 7v, 23v, 31v, 39v, 55v, 60v, 108v	órszalagok	alsó margón	barna tinta és rubrum
--	------------	-------------	-----------------------